

КЫРГЫЗ ЭЛИНИНИН МАДАНИЯТЫНЫН ТАРБИЯДАГЫ ОРДУ
РОЛЬ КЫРГЫЗСКОЙ НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЫ В ВОСПИТАНИИ
THE ROLE OF KYRGYZ PEOPLE CULTURE IN EDUCATION

*Бакивалиева К. – старший преподаватель,
ЖАГУ ТИПФ, г. Таш-Кумыр,
rir82@mail.ru.*

*Турдубаева М. – старший преподаватель,
ЖАГУ ТИПФ, г. Таш-Кумыр*

Аннотация: Азыркы муундун көпчүлүгү, кыргыз элинин маданиятын, нукура улуттук каада-салттарды билбей калышты. Салтты сактоону каалап, бирок билбестиктен туура эмес жасагандар да көп. Бул баяндама мына ушул кенемтени толтуруу максатында жазылды.

Аннотация: Большинство нынешнего поколения не знают культуру, подлинно национальные обычаи, обряды кыргызского народа. Многие придерживаются обычаев, но из-за незнание их допускают ошибки. Это статья написана с целью устранения этих недостатков.

Annotation: Most of the current generation do not know the culture, truly national customs, rites of the Kyrgyz people. Many adhere to customs, but because of their ignorance they make mistakes. This article is written in order to eliminate these shortcomings.

Ачкыч сөздөр: Патриархалдык, материалдык, улут, феодалдык, социалдык, искусство, фабрика, цивилизация, норма, маданият.

Ключевые слова: Патриархальный, материальный, этнос, феодальный, социальный, искусство, фабрика, цивилизация, норма, культура.

Key words: Patriarchal, material, ethnos, feudal, social, art, factory, civilization, norm, culture.

Көчмөн жана жарым көчмөн турмуш, патриархалдык-феодалдык түзүлүш кыргыз элинин маданиятына терең из калтырган. Материалдык маданиятын негизги көрсөткүчтөрү болгон элдин турак-жайы, кийим-кечеси, каада-салттары, кол өнөрчүлүгү башкача айтканда материалдык маданияты мурдагыдай эле көчмөн турмушка, чарба жүргүзүүнүн сезондук мүнөзүнө ылайык улантылган.

Кыргыздардын байыркы турак жайы көчүрүлмө жана туруктуу болуп экиге бөлөнгөн. Көчмөн кыргыздар негизинен боз үйлөрдө жашаган. Байлардын үйлөрү чондугу жана жасалгасы менен айырмаланган. Алардын ич кийиз, шырдак, килем, чырмалган чий-чыгандар менен жабдылган. Алардын үй эмеректери да кымбат баалуулугу менен өзгөчөлөнгөн. Байлар бир нече үй тигишип, биринде өздөрү жашап, экинчисинде меймандарды тосушуп, дагы бирине тамак-аш даярдашкан.

Кыргыз боз үйү-кайталангыс архитектуралык курулуш. Шамалга, жер титирөөгө туруктуу. Кышта жылуу, жайда салкын.

Боз үй миндеген жылдар мурун мал чабачылыгына байланыштуу көчүп конуунун зарылдыгынан келип чыккан. Анын тарыхта эки түрү: түз жерде жашагандарга сүйрөмө, тоолуу жерлерде-жүктөмө түрү белгилүү.

Кыргыздар жашоо шартына ылайык боз үйдүн жүктөмө түрүн өнүктүргөн. Боз үй ар бир кыргыз баласы үчүн ыйык. Анткени, ал ардактап күтүп алчу ата мурасы. Боз үй кыргыз элинин байыркы социалдык турмушунан, маданиятынан, искусствосунан кабар

берип турат. Кийин совет мезгилинде боз үй малчылардын жайлоодогу үйүнүн милдетин аткарып калган. Ошондой болсо да азыркы мезгилде боз үй атайын жасалып, кенири колдонулат.

Боз үйдүн түзүлүшү ар бир жыгачынын жасалышы, ички жасалгасы, андагы буюмдардын жайгашуусу, ар бир адамдын отура турган ордунун күн мурунтан эле аныкталгандыгы, касиеттүү коломтонун ортодо жайгашуусу, ошондой эле түндүккө, керегеге, уукка ж.б карата айтылган макалдар боз үй тек гана баш калкалоочу турак жай эмес, элдин бүтүндөй маданиятын, философиясын билдирип, көчмөн рухтун борбору болуп турганынан кабар берет. Айтор кыргыз элинин салттуу дүйнө тааным маданияты боз үй аркылуу кенири көрсөтүлгөн.

Туруктуу типтеги турак жайлар Кыргызстандын түштүгүндө мурдатан эле болгон. Ал эми Түндүк Кыргызстанда мындай турак-жайлар XIX-кылымда гана курула баштаган. Кыргыздар турак үйлөрдү курууну адегенде өзбек, тажик, уйгурлардан үйрөнүшкөн.

Жергиликтүү шартка, курулуш материалдарына жараша түштүктө үйдүн дубалын ылайдан томолуктогон кесек менен көтөрүшкөн. Түндүктө болсо дубалды топурактан согушкан же куюлган кыш менен көтөргөн.

Кийим-кечеси. Отурукташкан кыргыздардын байыркы салттык кийимдери өзгөрүүгө учурагандыгы байкалган. Алардын кийим-кечесине өзбектердин, тажиктердин, татарлардын, орус, украиндердин таасири болгон. Көчмөн жана жарым көчмөн мал чабачылыгы басымдуулук кылган жерлерде кийим-кече кол менен даярдалган малдын же жапайы айбандардын терилеринен, жука кийизден, жүндөн токулган таарлардан тигилген. Кийимдер Борбордук Азиялык жана кытайлык кустардык өндүрүштүн кездемелеринен, кийинчереек Россиянын фабрикаларында токулган кездемелерден да тигиле баштаган. Бирок кездеме товарлар өтө кымбатка тугандыктан баалуу кийимдерди байлар гана кийишип, кедейлер чыт сыяктуу арзан кездемелерди алышкан [1].

Негизинен ар бир улут өзүнүн улуттук кийими менен бири-биринен айырмаланат. Улуттук кийим мамлекеттин атрибуттары сыяктуу эле бир элди башка элден өзгөчөлөп турган белги. Улуттук кийим ата-бабадан урпактарына салт катары өтөт. Ошондуктан ата-бабанын кийими өтө ыйык, аны аздектеп кийүү сыймыктуу. Ошентсе да кийимдер элдерден бири-бирине өтүп, бири-бирине таасир тийгизип, ар бир элдин салттарына, эстетикалык көркөм табитине, кийим тигүү өнөрүнө жараша өнүгө берген. Кыргыз кийимдеринин айрым түрлөрү азыркыга чейин сакталса, айрымдары өзгөрүүгө дуушар болгон.

Улуттук кийимдер үчкө бөлүнөт.

1. Баш кийимдер: Ак калпак, тебетей, малакай, топу, такыя топу, шөкүлө, жоолук, элечек.
2. Сырт кийимдер: Беш мант, ичик, кементай, шым, белдемчи, чыпптама.
3. Бут кийимдер: өтүк, маасы, келеч ж.б [1].

Азыркы мезгилде улуттук кийим кийүү жагында салтык кийим калпак, тебетей, көйнөк, чапан, кементай, кемселдерге оймо-чийме түшүрүлгөн заманбап түрлөрү жаралып, карыларыбыз, айрым кыз-келиндерибиз ар кандай тойлордо, сатанаттарда кийип отургандары улуттук ан-сезимди козгоп, өзүбүзчө улут экенибизди айгинелеп, салабаттуу түр берип турса, айрым жаштардын өз элинин кийим-кечесин чанганы өкүндүрөт. Биздин мамлекет кыргыз элинин мамлекети. Башка элдердей эле атам замандан калыптанып калган улуттук кийим-кечеси бар. Ошондуктан ааламдашуу, дүйнөлүк масштабдагы өзгөрүүлөр кыргыз элинин өсүп өнүгүшүнө таасири, айрым учурда пайдасы тийүү менен катар эле, миндеген жылдар бою аздектелип, муундан муунга өтүп келаткан улуттук кийимдерибиз унутулуп, кедери кетип, керектүү жерде кийилүүчү кийим кийилбөөчү жерде кийилип, керектүү жерде кийилбей турганы зээнди кейитет. Нукура салттуу

кийимдерибизди чанып, мурунку көркүн тамшана адабий чыгармаларга, илимий эмгектерге гана жазып калганыбыз кейиштуу көрүнүш.

Каада-салттары. Салт-муундан муунга, укумдан тукумга өтүп, узак мөөнөт бою сакталып келген социалдык жана маданий мурастын элементи. Ал сөзсүз кайталанат. Кайталанбаган жосун салт болуп эсептелбейт. Бирок, кайталангандын баары эле салт эмес. Ал каада. Каада заманга жараша салттын чегинде өзгөрүп турат. Алсак, учурашуу-бул салт эмес. Бирок, аны кандайдыр бир жөрөлгөлөр менен коштолгону, мисалы, кол алышып учурашуу, ийиндерин тийгизип учурашуу, кичүүнүн улууга озунуп салам айтышы салт болуп саналат. Демек, ушул сыяктуу кандайдыр бир кубулуштун жөрөлгөлөр менен коштолуп кайталанышы улуттук каада салттын көрөнгөсүн түзөт. Дегеле салттардын негизги милдеттеринин бири-жаштарды ыймандуулукка, адептүүлүккө, жоопкерчиликтүү болууга ат-эне, эл-журт алдында милдетти сезе билүүгө, улууларды сыйлоого ж.б жакшы сапаттарга тарбиялоо [2].

Элдин турмуш мүнөзүнүн өзгөчөлүгүнө, чарбалык иш аракетине байланыштуу жралып, тарыхый узак жолду басып, муундан муунга өтүп, коомдук пикирдин күчү менен корголуучу үрп-адаттар адамдардын жүрүм-турум эрежелери улуттун рухий жүзү элдик каада-салттар деп аталат. Элдик каада-салттар этностун, улуттун туубаса өзгөчөлүгүн башка элден айырмачылыгын көргөзөт жана ошол өзгөчөлүктү сактап калууга жөндөмдүү. Жаны муунду тарбиялоо анын негизги милдети болуп эсептелет [3].

Кыргыздардын ар бир салтанаты элдик оюндар менен коштолгон. Аларга: Ак чөлмөк, ак терек-көк терек, аркан тартмай, дүмпүлдөк, жашынмак, жоолук таштамай, оодарыш, кол күрөш, көз танмай, селкинчек, кыз куумай, тогуз коргоол ж.б кирет. Мына ушундай улуттук оюндар дүйнөлүк көчмөндөр оюндарында да ойнотулуп келүүдө.

Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары-этностун спорт түрлөрү боюнча уюштурулуучу эл аралык спорттук мелдештин 2 жолусу. Мелдешти өткөрүү демилгеси 2012-жылы Турк Кенешинин самитинде Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаев тарабынан көтөрүлүп, 2014-жылы тарыхта биринчи ирет Кыргызстанда өткөрүлгөн. өткөрүлүүчү спорттун түрлөрү: Ордо, ат чабыш, көк бөрү, эр эниш, тогуз коргоол, аркан тартыш, кыз куумай, кыргыз күрөшү, жаа тартмай, бүркүт салмай, тыйын энмей, жамбы атмай ж.б ойнолду.

Көчмөндөр оюндарынын негизги максаты-көчмөн элдердин маданиятын катышуучу өлкөлөрдүн маданий байланыштары аркылуу бекемдөө менен сактоо жана кайра жаратуу. Көчмөн элдеринин улуттук спорт оюндарынын түрлөрүн сактоо жана дүйнөлүк денгеелге көтөрүү. Иш-аракети дүйнөдөгү этносспортту өнүктүрүүгө жана жарыялоого багытталган мекемелерди колдоо.

Биринчи дүйнөлүк көчмөндөр оюну Кыргыз Республикасынын Ысык-Көл областына караштуу Чолпон-Ата шаарында 2014-жылдын 9-14-сентябрында өткөн. Анда 19-өлкөнүн спортчулары катышкан. Ал эми 2016-жылы өткөн Экинчи дүйнөлүк көчмөндөр оюндарына 52-мамлекеттин минге жакын спортчу катышып, өз өнөрлөрүн элге тартуулашты. Жыйынтыгында кыргыздар алдынкы орунду ээлеп, сыйлуу байгелерге ээ болушту.

Элдик оюндар, оюн-зооктор элдин өзүнчө эл болуп калыптана башташы менен катар эле пайда болуп, негизинен аларда элдин ой-тилеги, максаты, үмүтү, кубанычы, өкүнүчү, эрдиги, акыйкаттык үчүн күрөшү чагылдырылган. Улуттук оюндар маданиятыбыздын ажырагыс бир бөлүгү, элдин материалдык жана рухий чыгармачылыктарынын бардык тармактары камтыйт. Кыргыз эл оюндары жаштарды мекенди сүйүүгө, адептүүлүккө, эмгекчилдикке, эр жүрөктүүлүккө, ыкчамдыкка ж.б тарбиялоо менен аларды практикалык ишмердүүлүккө көнүктүрөт, ден соолуктарын

чындайт, өз алдынча аракет жасоого уйротот. моралдык жана эстетикалык рахат тартуулайт.

Кыргыздардын байыртадан келе жаткан карыларды жана улууларды урматтоо, өлгөндөрдүн арбагын сыйлап куран окутуу, ашар ыкмасы менен өз ара жардамдуу, меймандостук өндүү каада-салттары элибиздин материалдык жана руханий турмушунун денгээлине жараша сакталып өнүгүп келген. Элдик каада салттар бала төрөлгөндө жаштар уйлөнгөндө элдик жана диний майрамдарда кенири көрүнгөн. Жентек той, сүннөт той, тушоо кесүү, коншуну өрүлүктөө, кызга калын төлөө, сеп камдоо, кийит кийгизүү, шерине берүү өндүү каада –салттарды элдин бардык социалдык катмарлары өздөрүнүн мүмкүнчүлүгүнө жараша кармоого аракет жасашкан [3]. Мындай каада-салттар азыркы мезгилге чейин колдонулуп келүүдө. Жаны жыл майрамы Ноорозду кыргыздар өзгөчө шаан-шөкөт менен өткөрүшкөн. Бул майрамда адамдар бири –бирине эн жакшы каалоо – тилектерин айтышкан. Кашташкандар урушкандар бирин –бири кечирип жарашышкан. Эл чогулуп арпадан же буудайдан чон көжө же сүмөлөк кайнатышкан. Бул күнгө сактаган сүрлөрүн бышырып сыйлуу конокторун тосушкан. Мусулман динин туткан бөлөк элдер сыяктуу эле кыргыздар Орозо айт жана Курман айт майрамдарын бардык жөрөлгөлөрү менен тосушкан. Кыргыздар дүйнөдөн өткөн адамды акыркы сапарга узартууга байланыштуу каада салттарды өзгөчө катуу сакташкан. Маркумдун кара ашын өткөрүү, жаназа окутуу, доорон берүү, жыргыш таратуу, топурак салууга келген адамдарды тамактандыруу үчүн бодо мал союу салты сакталган өлгөн адамдын байлыгына, коомугу ээлеген ордуна, кадыр баркына жараша ондогон, жүздөгөн мал союлган. Маркумдун тирүү кезиндеги жашоосун, эмгегин даназалаган кошок кошуу өнөрү өнүгүп өтө мазмундуулугу жана эмоциялуулугу менен айырмаланган. Каада-салттар лирикалык элдик жана турмуштук ырлар менен коштолгон. Сармерден айтышуу, ыр кесе өндүү көнүлдүү кечелер өткөрүлүп анда элдик таланттар өздөрүнүн өнөрлөрүн көрсөтүшкөн. Бүгүнкү күндө да ырчылык жана комузчулук өнөрү муундан –муунга өтүп өркүндөп келүүдө. Кол өнөрчүлүгү. Байыртадан эле кыргыздарда көркөм өнөрдүн колдонмо түрлөрү – зергерчилик, устачылык, узчулук кеңири өнүккөн. Жасаган буюмдарына тери, жун, жыгач, темирди кенири колдонушкан. Аялдар кийиз буюмдарын жасашкан тери иштетишкен, малдын жүнүнөн жип ийрип, өрмөк менен килем таар токушкан, көргөндүн көз жоосун алган сайма сайышкан. Зергерлер кемер курларды аялдардын кооздуктары сөйкө. Шакек, чач учтук, чолпу, билериктерин оюм чийим түшүрүп, асыл таш чөгөрүп жасашкан. Алтын күмүштү ээритип бедерлегенди ат жабдыктарын кооздогонду абдан мыкты өздөштүрүшкөн. Темир буюмдарды – эмгек куралдарын, курал жаракты жасаганды жакшы билишкен. Кыргыз ууз – усталары тери жүндү колдонууда өсүмдүктүн тамырынан, сабагынан, жалбырагынан эзелди онбос бойок жасашкан. Кийизге териге сайма түшүрүшкөн, булгаарыга наар басышкан. Булгаарыдан кемер кур, көнөк, көнөчөк, көөкөр, үкөк ат жабдыктарын жасашкан. Өтүк, маасы ултарышкан. Кыргыздын көркөм кол өнөрчүлүгү – элдин байыркы маданиятын көркөм ой жүгүртүүсүн рухий дүйнөсүн чагылдырып элдин жашоо – тиричилиги жашоо мүнөзү турмуш шарттары менен тыгыз байланышкан. Уздар шырдак, жер төшөк, таар, килем жасоодо, керебет жабуу, парда, туш кийиз саюуда өтө эле көп оюндардын түрлөрүн колдонушкан. Аларга күн, жер, булак, суу, бычак учу, ай нуска, беш манжа, көөкөр, умай эне, тумар, ак куу, кыял, жагалмай, канат, ит күйрук, кочкор мүйүз жана башка деп аталган оюм – чийимдер кирет. Булар аталышына жараша мааниге ээ ал түгүл кадимкидей окуганга болот дешчү илгеркилер. Ал эми ат жабдыктарына – ээр, үзөнгү, канжыга, көмөлдүрүк, куюшкан, басмайыл, желдик, тердик, ичмек, жүгөн, нокто, көрпөчө, ат жабуу, камчы кирет. Ээр эркектердики жана аялдардыкы болуп бөлүнөт. Аялдар ээри өтө кооздолуп күмүш

чаптырылып оймо чиймелер түшүрүлөт. Ээрди ээрчи усталар темир жасалгаларын темир усталар аларга күмүш жалатууну зергерлер, кайыштан өрүлүп жасалчу буюмдарын-өрүмчүлөр, ат жабуу, көрпөчөнү, кийиз буюмдарын уз аялдар жасашкан [1-4].

Ээр катуу жыгачтан чабылып, чылгый төө тери менен капталып, андан кийин сыртынан булгаары менен капталып, кооздолуп наар түшүрүлгөн. Камчынын сабы ыргай, табылгы, эликтин шыйрагынан жасалган.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз элинин кылымдар бою калыптанып, өнүгүп келе жаткан салттуу маданияты жаны баскычка көтөрүлгөн. Элибиздин материалдык маданиятынын негизин түзгөн турак жайы боз үйлөр акырындык менен ар түрдүү курулуш материалдарынан курулган там үйлөргө алмаштырыла баштаган.

Кыргыз элинин салттуу кийимдери да өзгөрүүгө дуушар болуп, отурукташуунун, эмгектин жаны түрлөрүнүн шартына ылайыкталып Европалык үлгүлөрдүн негизинде өзгөргөн. Ошондой эле азыркы учурда кыргыздардын салтык кийим кечеси жакшырып, ар кандай формада өзгөртүлүп жатат. Салттык кийимдерди тиккен чакан ишканалар пайда болууда.

Ошонтип кыргыздар боз үйдүн жасалгаларынан баштап шырдак, ала кийиз, жер төшөк, сабаа, чанач, көнөчөк сыктуу колдонгон буюмдарына ат жабдыктарына, кийген кийимдерине чейин жөнөкөй эле тиричилик өткөрүү үчүн эмес, эстетикалык рахат да алуу үчүн көркөмдүккө, кооздукка чон маани бергенин көрөбүз.

Корутунду: Кыргыз элинин маданияты барган сайын идеалдуу экени далилденип келе жатат. Аتكени ата бабаларыбыздын ар бир сөзүндө, кийиминде жасаган буюмдарында, турак жайы болгон боз үйүндө, жүрүм-турумунда терең философия камтылып, элдин жашоо турмушунун башкаруу элдик каада салттар, адеп ахлактык нормалар менен жүргүзүлгөн. Ар бир адам өз ордун, өзүнүн даражасын билген. Кыргыздардын ыймандык сапаттары көчмөндөр цивилизациясынын уютку-көрөнгөсүнө айланган, ошондуктан кыргыз маданияты гана аны бүгүнкү күнгө чейин сактап келди.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. “Кыргызстандын тарыхы” Ж.Осмонов, 2012-ж Бишкек
2. “Кыргыздар санжыра, тарых, мурас, салт” К. Жусупов, 1991-ж Бишкек.
3. “Ата Мекен тарыхы боюнча маалыматтар” Ө. Осмонов, Бишкек 2012-ж.
4. “Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар” Ы. Кадыров, Бишкек-2011